

**O'ZBEK SHE'RIYATIDA KENGAYTIRILGAN
METAFORALARNING HOSIL BO'LISH USULLARI VA
LINGVOPOETIK QIYMATI**

Gulbahor Namazova

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi

O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti

E-mail: namazovagulbahor@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada o'zbek she'riyatidagi kengaytirilgan metaforalar – matn-metaforalarning hosil bo'lish usullari va lingvopoetik qiymati tahlil qilinadi. Abdulla Oripov, Cho'lpon va Erkin Vohidov she'rlari misolida matn-metafora hosil qilishning to'rt asosiy usuli – bazaviy metaforani leksik-semantik maydon orqali yoyish, sarlavha-metafora, murojaat-metafora va yashirin nishonli ramziy metafora ajratiladi. Har bir usulning semantik ko'lami, matn kompozitsiyasidagi o'rni va estetik ta'siri ko'rsatib beriladi. Kengaytirilgan metaforalarning badiiy va publitsistik matnlardagi uslubiy xususiyatlariga ham qisqacha to'xtaliladi.*

Kalit so'zlar: *matn-metafora, kengaytirilgan metafora, leksik-semantik maydon, sarlavha-metafora, murojaat, ramz, lingvopoetika, estetik qiymat.*

**СПОСОБЫ ОБРАЗОВАНИЯ РАЗВЁРНУТЫХ МЕТАФОР В
УЗБЕКСКОЙ ПОЭЗИИ И ИХ ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКАЯ ЦЕННОСТЬ**

Аннотация. *В статье анализируются способы образования и лингвопоэтическая ценность развёрнутых метафор (текстовых метафор) в узбекской поэзии. На материале стихотворений Абдуллы Арипова, Чулпана и Эркина Вахидова выделены четыре основных способа образования текстовой метафоры: развёртывание базовой метафоры через лексико-семантическое поле, метафора-заглавие, метафора-обращение и символическая метафора*

со скрытым референтом. Показаны семантический объём каждого способа, его место в композиции текста и эстетическое воздействие. Кратко рассматриваются стилистические особенности развёрнутых метафор в художественных и публицистических текстах.

Ключевые слова: *текстовая метафора, развёрнутая метафора, лексико-семантическое поле, метафора-заглавие, обращение, символ, лингвопоэтика, эстетическая ценность.*

WAYS OF FORMING EXTENDED METAPHORS IN UZBEK POETRY AND THEIR LINGUOPOETIC VALUE

Abstract. *The article analyses the ways in which extended metaphors (text-metaphors) are formed in Uzbek poetry and their linguopoetic value. On the basis of poems by Abdulla Oripov, Cho'lpon and Erkin Vohidov, four main ways of forming a text-metaphor are distinguished: unfolding a basic metaphor through a lexical-semantic field, the title-metaphor, the address-metaphor and the symbolic metaphor with an implicit target. The semantic scope of each way, its place in the composition of the text and its aesthetic effect are shown. The stylistic features of extended metaphors in literary and journalistic texts are briefly considered.*

Keywords: *text-metaphor, extended metaphor, lexical-semantic field, title-metaphor, address, symbol, linguopoetics, aesthetic value.*

KIRISH

Metafora tilshunoslikda uzoq vaqt bir soʻz yoki soʻz birikmasi doirasidagi maʼno koʻchishi sifatida oʻrganib kelindi. Kognitiv tilshunoslik esa metaforani tafakkur hodisasi deb biladi: J. Lakoff va M. Jonsonning taʼrifiga koʻra, metaforaning mohiyati bir narsani boshqa narsa orqali tushunish va his qilishdan iborat (Lakoff, Johnson, 1980:5). Bu qarash metaforaning bir soʻz bilan cheklanmasligini, balki butun bir tasavvurlar tizimini boshqa sohaga koʻchirishi mumkinligini koʻrsatadi.

Badiiy matnda bu imkoniyat kengaytirilgan metafora shaklida roʻyobga chiqadi. Bitta bazaviy obraz bir necha misra yoki butun sheʼr davomida

rivojlantiriladi, yangi unsurlar bilan boyitiladi va matnning yaxlit tuzilishini belgilaydi. Bunday birliklarni biz matn-metafora deb ataymiz. Ushbu maqolaning maqsadi – o‘zbek she’riyatida matn-metaforalarning hosil bo‘lish usullarini aniqlash va ularning lingvopoetik qiymatini ochib berishdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Metafora nazariyasida A. Richards metaforani ikki xil narsa haqidagi fikrlarning bir so‘z yoki ibora orqali birgalikda faollashuvi deb ta’riflagan va uning ikki a’zosini tenor va vehicle atamalari bilan nomlagan (Richards, 1936:93–96). M. Blek bu qarashni interaksion nazariyaga aylantirib, metaforik fokus va uni o‘rab turgan ramka tushunchalarini kiritgan (Black, 1962:28). Z. Kyovechesh konseptual metaforani manba soha va nishon soha o‘rtasidagi muvofiqliklar tizimi sifatida tavsiflaydi (Kövecses, 2010:4). P. Vert esa butun matnni tashkil etuvchi metaforalarni megametafora deb atagan (Werth, 1994:79). J. Lakoff va M. Tyorner shoirlar oddiy nutqdagi bazaviy konseptual metaforalarni kengaytirish, rivojlantirish va o‘zaro birlashtirish orqali yangi obrazlar yaratishini ko‘rsatgan (Lakoff, Turner, 1989:3).

O‘zbek tilshunosligida tasviriy vositalarning uslubiy xususiyatlari «O‘zbek tili stilistikasi» darsligida (Shomaqsudov va b., 1983), badiiy matndagi lingvopoetik vazifalari esa M. Yo‘ldoshev tadqiqotida (Yo‘ldoshev, 2008) yoritilgan. D. Xudoyberganova matnni antropotsentrik nuqtai nazardan o‘rganib, matndagi obrazli birliklarning muallif dunyoqarashi bilan bog‘liqligini ko‘rsatgan (Xudoyberganova, 2013).

Tadqiqotda kontekstual, komponent, konseptual va lingvopoetik tahlil usullaridan foydalanildi. Material sifatida Abdulla Oripov, Cho‘lpon va Erkin Vohidov she’rlaridagi kamida ikki misraga yoyilgan metaforik obrazlar tanlandi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Bazaviy metaforani leksik-semantik maydon orqali yoyish. Matn-metafora hosil qilishning eng keng tarqalgan usuli bitta manba sohaga mansub so‘zlarni ketma-ket qo‘llash orqali bazaviy metaforani yoyishdir. Abdulla Oripovning

«Do'stlar va raqiblar» she'rida hayot murakkab yo'l sifatida tasvirlanadi:

*Ravon yo'l yo'q ekan, har yon so'qmoqdir, / Yo'lbars
ham yurmagan chigal bu o'rmon.*

Bu misralarda yo'l, so'qmoq, o'rmon so'zlari bitta – «sayohat, yo'l bosish» manba sohasiga mansub bo'lib, ular hayot – yo'l bazaviy metaforasini bosqichma-bosqich rivojlantiradi. Har bir yangi so'z obrazga yangi belgi qo'shadi: ravon yo'lning yo'qligi hayotdagi tayyor yechimlarning yo'qligini, so'qmoqlar tanlov imkoniyatlarining ko'pligi va noaniqligini, yo'lbars ham yurmagan chigal o'rmon esa xavf va noma'lumlikni ifodalaydi. Yo'lbars obrazi kuch va jasorat timsoli sifatida xavfning darajasini oshiradi: hatto eng kuchli mavjudot ham kirmagan joyni inson bosib o'tishi kerak. Natijada bitta konseptual metafora leksik-semantik maydon unsurlari orqali ko'p qirrali badiiy tasvirga aylanadi.

Sarlavha-metafora. Ikkinchi usulda metaforaning kalit so'zi sarlavhaga chiqariladi va butun matnni talqin qilish uchun kod vazifasini bajaradi. Abdulla Oripovning «Kechuv» she'ri shunday tuzilgan:

*Qaysi kechuvdan o'tdik? / Hech kimning yodida yo'q. /
Bilganim shu, shoirim, / Biz bitta qayiqdamiz.*

Sarlavhadagi kechuv so'zi daryodan o'tish joyini bildiradi va she'rdagi barcha obrazlarni suv orqali yo'l bosish manzarasiga bog'laydi: o'tdik fe'li va qayiq oti ana shu manzaraning unsurlaridir. Nishon soha – xalqning umumiy tarixi va taqdiri – matnda hech qayerda nomlanmaydi, u faqat manba soha orqali anglashiladi. Sarlavha-metafora shu tariqa o'quvchining idrokini oldindan yo'naltiradi va matnning yaxlitligini ta'minlaydi. Biz bitta qayiqdamiz jumlasida umumiy taqdir g'oyasini ixcham, aforistik shaklda ifodalab, matn-metaforaning yakuniy nuqtasiga aylanadi.

Murojaat-metafora. Uchinchi usulda metafora murojaat orqali shakllanadi: shoir jonsiz yoki jamoaviy tushunchaga tirik shaxsga murojaat qilgandek so'z qotadi. Erkin Vohidovning «O'zbeqim» qasidasi bunga yorqin misoldir:

Tarixingdir ming asrlar ichra pinhon, O'zbeqim.

Bu yerda xalq bir shaxs sifatida tasavvur qilinadi: uning tarixi, xotirasi, qadr-

qimmati bor, unga «sen» deb murojaat qilish mumkin. O'zbekim murojaati har bir bayt oxirida radif sifatida takrorlanib, butun qasidani bitta metaforik o'q atrofida birlashtiradi. Murojaat-metaforaning o'ziga xosligi shundaki, unda metafora faqat obraz yaratmaydi, balki nutqiy aktning shaklini ham belgilaydi: matn tasvir emas, balki xalqqa qaratilgan bevosita xitobga aylanadi.

Yashirin nishonli ramziy metafora. To'rtinchi usulda metaforaning nishon sohasi matnda butunlay yashiriladi va obraz ramz darajasiga ko'tariladi. Cho'lponning «Go'zal» she'rida lirik qahramon go'zal mahbubani izlaydi:

*Qorong'u kechada ko'kka ko'z tikib, / Eng yorug'
yulduzdan seni so'raymen.*

Keyingi misralarda bu Go'zalning «bizdan-da go'zal, oydan-da go'zal» ekani aytiladi. Adabiyotshunoslikda Cho'lponning Go'zali ozodlik ramzi sifatida talqin etiladi (Sharafiddinov, 1994). Matnda bu talqinni tasdiqlovchi biror so'z ochiq qo'llanmaydi: nishon soha faqat obrazning yuksakligi, erishib bo'lmasligi va qorong'u kecha fonida izlanishi orqali anglashiladi. Bunday matn-metafora ko'p ma'nolilikka asoslanadi va o'quvchidan faol talqinni talab qiladi.

Kengaytirilgan metaforalarning lingvopoetik qiymati. Tahlil qilingan misollar matn-metaforalarning bir necha lingvopoetik qiymatini ko'rsatadi. Birinchidan, ular obrazlilikni oshiradi: mavhum tushunchalar – hayot, tarix, taqdir, ozodlik – aniq, ko'z oldiga keltirish mumkin bo'lgan manzaralar orqali beriladi. Ikkinchidan, ular kompozitsion yaxlitlikni ta'minlaydi: sarlavha-metafora, radif-murojaat yoki bitta manba sohaga mansub so'zlar zanjiri matnning barcha qismlarini bog'laydi. Uchinchidan, ular ritmik-intonatsion tuzilishda ishtirok etadi: «O'zbekim» radifi qasidaning ohangini belgilaydi, «Kechuv»dagi savol-javob tuzilishi esa falsafiy mushohada ohangini yaratadi. To'rtinchidan, ular ko'p ma'nolilikni ta'minlaydi: yashirin nishonli metaforalar bir necha talqinga imkon beradi va matnning estetik umrini uzaytiradi. Beshinchidan, ular muallif uslubining belgisi bo'lib xizmat qiladi: Cho'lponda ramziy, Oripovda falsafiy-aforistik, Vohidovda notiqona-xitobiy metaforik tafakkur ustunlik qiladi.

Badiiy va publitsistik matnlardagi uslubiy farqlar. Kengaytirilgan

metaforalar faqat she'riyatda emas, publitsistikada ham faol qo'llanadi. Biroq ularning vazifasi farqlanadi. Badiiy matnda metafora estetik qiymatga ega bo'lib, ko'p ma'nolilik va yashirin ma'no qadrlanadi. Publitsistik matnda esa metafora ko'proq ta'sir o'tkazish va tushuntirish vositasi bo'lib, uning nishon sohasi odatda ochiq nomlanadi, obraz esa auditoriyaga tanish bo'lgan sohalardan – yo'l, qurilish, sport, tabiat hodisalaridan olinadi (Shomaqsudov va b., 1983). Shu sababli publitsistik matn-metaforalar badiiy matndagilarga nisbatan aniqroq, ammo kamroq ko'p ma'nolidir.

XULOSA

O'zbek she'riyatida matn-metaforalar to'rt asosiy usulda hosil bo'ladi: bazaviy metaforani leksik-semantik maydon orqali yoyish, sarlavha-metafora, murojaat-metafora va yashirin nishonli ramziy metafora. Har bir usul o'ziga xos semantik ko'lamga ega bo'lib, matn kompozitsiyasida turlicha o'rin egallaydi. Kengaytirilgan metaforalar obrazlilik, kompozitsion yaxlitlik, ritmik-intonatsion uyg'unlik, ko'p ma'nolilik va muallif uslubini ifodalash kabi lingvopoetik qiymatlarga ega. Ularning badiiy va publitsistik matnlardagi qo'llanishini qiyosiy o'rganish kelgusidagi tadqiqotlar uchun istiqbolli yo'nalishdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Shomaqsudov A., Rasulov I., Qo'ng'urov R., Rustamov H. O'zbek tili stilistikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1983.
2. Sharafiddinov O. Cho'lponni anglash. – Toshkent: Yozuvchi, 1994.
3. Xudoyberganova D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2013.
4. Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008.
5. Black M. Models and Metaphors. – Ithaca: Cornell University Press, 1962.
6. Kövecses Z. Metaphor: A Practical Introduction. 2nd ed. – Oxford: Oxford University Press, 2010.
7. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
8. Lakoff G., Turner M. More than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor.

– Chicago: University of Chicago Press, 1989.

9. Richards I. A. The Philosophy of Rhetoric. – New York; London: Oxford University Press, 1936.

10. Werth P. Extended metaphor – a text-world account // Language and Literature. – 1994. – Vol. 3, № 2. – P. 79–103.

11. Cho'lpon. She'rlar [Elektron manba]. – URL: <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/cholpon-sherlar.html>

12. Oripov A. She'rlar [Elektron manba]. – URL: <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/abdulla-oripov-sherlar.html>

13. Vohidov E. O'zbekim [Elektron manba]. – URL: <https://ziyouz.uz>